

ԴՐՈՇՆԿ

„ՀԱՅ ԵՆՂԱՓՈՒՍԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՍՈՎ ԵՒ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մ ա Ր ա յ, 1894 թ.

Սով է Հայաստանում, Հայ ժողովուրդը հարիւրաւոր ընտանիքներով է գաղթում, և այդ սովն ու գաղթականութիւնն ահա երկրորդ տարին է, որ սկսվել է և շարունակվում է այսօր աւելի ուժեղ կերպով, աւելի կատաղի ձևով: Սովից գաղթում, մեռնում են մարդիկ այն երկրում, ուր ոչ երաշտ է եղել, ոչ մորեխ է երևացել և ոչ մի որևէ բնական պատուհաս. սովից գաղթում, մեռնում են այն երկրում, որ յայտնի է իր առատութեամբ, իր բերրութեամբ, ձոխ և հարուստ բնութեամբ, ուր ապրում է աշխատասէր, չարքաշ ժողովուրդ. սովից մեռնում են այն երկրում, ուր դեռ ոտ չէ դրել կապիտալը, ուր չը կայ պրոլետարիա, վարձկան բանուոր, ուր բնակիչների մեծամասնութիւնը հողագործ, անասնապահ և արհեստաւոր է, ուր չկայ զնդխ ու փարթամ կեանք, ուր չկայ ախտ և համաճարակ հիւանդութիւններ, ուր չի եղել և չկայ ցորենի արտահանութիւն, — երկրի հարստութեան մեծ մասը, եթէ ոչ ամբողջ մնում է իր մէջ: Չկայ և ոչ մէկը այս պատճառներից, բայց և այնպէս մարդիկ գաղթում են, մեռնում են սովից. և այս աստղը, յայտարարող ոչ միայն յեղափոխական թերթերն են, այլ և օրինական, նոյն իսկ տաճկական թերթերը, անմեղ մարդիկ, և մինչև իսկ ինքը Սովի մասին կառավարութիւնը: Սովը և գաղթականութիւնը փաստ է, իրողութիւն է. նա յեղափոխականների, "չարամիտների" երևակայութեան ծրնունդ չէ և ոչ էլ նրանց հնարած շինծու լուրը:

Բայց ի՞նչն է դորա պատճառը:

Դորա բուն պատճառը ներկայ ը է ժ մ ն է և երկրի անտեսական պայմանները, որոնց հովանաւորում է այդ ըէժիմը, որովհետև մէկը միւսի գոյութիւնը պայմանաւորում է: Ներկայ ըէժիմը իր բոլոր ֆակտորներով ծանրացել է նստել է աշխատաւոր, արդիւնաբերող դասի վրին և առանց խարութեան միջոցների, առատելականութեան հասցրած ձևերով կեղեքում, հարստահարում է նրան: Ծանր, միանգամայն անտանելի հետզհետե ա-

ձեցող հարկերը. վաշխառուների, կապալառուների, աղանների, հարկահանների այդ ահագին լեգեօնի էկսպրուատացիան, կեղեքումները մի կողմից, իսկ միւս կողմից պաշտօնեաների սկսած ամենաբարձրից մինչև ամենաստորինը, փաշայից սկսած մինչև ամենայետին զափտիպի բունաղբօսիկ ու վայրենի զեղծումները, տուգանքները. քիւրդ աւազակների թալանն ու յափշտակութիւնը, տուն, տեղ, արտ, կալ աւար ու հրդեհի ենթարկելը. և վերջապէս ինքը, ձոխ և փարթամ, մարդկային արիւնով ներկած Իլըիզի պալատի գահակալ Սուլթան Համիդը, այս բոլոր արիւնարբունների խմբապետը, շրջապատված իր նմաններով, որոնց կեանքի միակ նպատակն է հարեմը և զուարճութիւնը. անասնական կեանքը, որոնք իրենց գոյութիւնը պահում, պահպանում են հազարաւոր զոհերի արիւնը ծծելով, հազարաւոր մարդկանց աշխատանքով, դառն քրտինքով և որոնք դեռ չեն յագեցել... ահա թէ որտեղ պէտք է որոնել սովի և գաղթականութեան բուն արմատները:

Դրանք բոլորը գրկել են աշխատաւոր դասին արդիւնաբերական միջոցներից և աշխատաւոր ոյժերից: Սրանց մի մասը Պօլսի և Վովկասի քաղաքների փողոցներում են ընկած իրենց և ընտանիքի թշուառ գոյութիւնը պահպանելու համար մի քանի փարա վաստակելու, որը դարձեալ խլում, յափշտակում են, իսկ միւս մասը բանտերում են ենթարկված անասելի և աներևակայելի տանջանքների, որոնց մի քանի թղլ նմուշներն արդէն հրատարակել ենք: Չկայ աշխատանքի ապահովութիւն. նա կեղեքվում, խլվում է. չկայ անձի և պատուի ապահովութիւն, տանջում, չարչարում, ծեծում են. ամեն րոպէ աշխատաւորը ենթարկված է վտանգի, ամեն րոպէ նրան մահ է սպառնում. վտանգի և անպատուութեան է ենթարկված և նրա ընտանիքը. լլկում, ոտքի տակ են տալիս նրա ընտանեկան պատիւը, պղծում նրա օջախը:

Աշխատանքի անապահովութեան պատճառով գիւղացին այս տարի ցանքս չի արել շատ տեղ. նա որ առաջ բահրա տալիս էր. 10-ից մի մաս, այս տարի ստիպված է վճարել 4-ից, 5-ից մի մաս (տես թղթ. Աղաշկեցա ից):

Գիւղացու աշխատանքը դրված է ամբողջապէս կապա-
լառուների տրամադրութեան տակ, որոնք աճուրդով դը-
նում են կառավարութիւնից բերքերի տասանորդը. նը-
րանք են արտերի երեսը հաւաքողը, իսկ լինել կապա-
լառուների տրամադրութեան տակ, առել է ամբողջովին
զրկվել արդիւնքից:

Ահա սովի և գաղթականութեան ընդհանուր և գըլ-
խաւոր պատճառները, որոնք տարիներից ի վեր գոյու-
թիւն ունեն և ամենայն եռանդով ու սիստեմատիկաբար
գործ են դնում և որոնք դեռ հեռու են ամբողջը լինե-
լուց: Եւ այսպիսի պայմանները ինչպէս կարող են չա-
ռաջացնել գաղթականութիւն և սով. իսկ ուր գաղթա-
կանութիւն, աշխատանքի, արդիւնաբերութեան դադա-
րումն, այնտեղ և սով. ուր սով, այնտեղ և գաղթակա-
նութիւն, մէկը միւսի վրա փոխադարձաբար ազդում է:

Գեռ այս բոլորը բաւական չէ այժմ Սուլթանի կա-
ռավարութիւնը սովը շինել է իբրև զէնք, իբրև միջոց
յեղափոխութեան առաջն առնելու: Նա անկարող լի-
նելով բանտերով, կախաղաններով, ինկվիզիցիայով մեռ-
ցրնել յեղափոխական ոգին ու միտքը, որի արտայայտե-
լը և ներկայացուցիչն այդ երկրում հայ ժողովուրդն է,
որին ստիպել, յեղափոխութեան գիրկն է ձգել իր դրու-
թիւնը, իր տնտեսական և քաղաքական կեանքը: Նա ըն-
տրել է վերջին միջոցը, որը ամենավտանգաւորը և
սարսափեցուցիչն է, որովհետև նա ծանրանում է ոչ թէ
անհասանելի, խմբերի վրա, այլ ամբողջութեան: Այո,
Սուլթանի կառավարութիւնը սովը այժմ քաղաքական
զէնք է շինել իր նպատակին հասնելու, այդ վնասակար
տարրից ազատվելու: Նա կապալառուների, վաշխառու-
ների, հարկահանների միջոցով երկրի ցորենը հաւաքել
է իր և վերջինների ամբարները, խլել է նայն իսկ գիւղա-
ցու սերմնացուն և այդպիսով ցորենի մի չափը 1ր. 90 կ.
ից հասցրել են 7ր., իսկ սամարիւնը 2ր.-ից հասցրել են
20ր. էլ ինչ անի խեղճ գիւղացին, էլ ինչ անի խեղճ
աշխատաւորը, ինչպէս և ինչժժ կարող է իր գոյու-
թիւնը պահպանել:— Ոչնչով, և նրան մ'նում է միայն մի
միջոց գաղթել և զնալ այն տեղերը, ուր յոյս ունի
համեմատաբար տանելի կերպով ապրել. և հայ ժողո-
վուրդը գաղթում է, փախչում իր հայրենիքից:

Կառավարութիւնն էլ հենց այդ է ուզում, ուստի և
ոչ մի արգելք չէ դնում. նա հրճվում, բերկրում է, յու-
սացում, որ սովի և գաղթականութեան միջոցով կազատվի
այդ տարրից, որ երկրի յեղափոխական շարժման ու-
ժեղ արտայայտիչն է:

Բայց նա չարաչար սխալվում է իր հաշիւների մէջ.
Նա չէ կարող զրկել երկիրը իր ամբողջ բնակչութիւ-
նից, միայն իր տղայական տակտիկայով անգիտակցաբար

ծառայութիւն է անում յեղափոխականներին, նպաս-
տում է յեղափոխական պրօպագանդային, շարժմանը և
ոգուն աւելի մեծ շրջան առնելու, աւելի արագու-
թեամբ տարածվելու ժողովրդի խաւերի մէջ: Մենք
խոստովանվում ենք, որ լաւ յեղափոխական պրօպա-
գանդիստը ինքը կառավարութիւնն է իր տղայական
տակտիկայով, իր բռնած դիրքով, որովհետև նա բազ-
մապատկում է ժողովրդի դժգոհութիւնը, բոլորովին
անտանելի է դարձնում նրա դրութիւնը, որով և դը-
նում է նրա սրտում "լինել, թէ չլինել" ճակատագը-
րական հարցը: Իսկ այդ դատավճիռը յօգուտ կառա-
վարութեան չի լինիլ. նա ապրել է ուզում, իսկ ապ-
րել այս պայմաններում անհնարին է, հետեւապէս հար-
կաւոր է ազատվել դրանից, ազատվելու համար պէտք
է ոչնչացնել այդ պայմանները, իսկ այդ կարելի է,
այժմ համոզված է ժողովուրդը— միայն յ ե ղ ա փ ո-
ւ թ ու թ իւ ն ո վ:

Ուրեմն յեղափոխութիւնն է միակ միջոցը Վարդեղու
ներկայ ըէժիմը, ազատվելու նրա խեղդող, մեռցնող
ճիրաններից. յեղափոխութիւնն է միակ միջոցը ստեղ-
ծելու այնպիսի պայմաններ, որ այդ երկրում մարդը,
ժողովուրդները կարող են ապահով կերպով ապրիլ.
յեղափոխութիւնն է միակ միջոցը աշխատանքի և ան-
ձի ապահովութիւն ձեռք բերելու: Նա դարձել է ան-
խուսափելի, անպայման պահանջ, և ժողովուրդն այդ
կանի: Նա կը փշրէ բռնաւորի շղթաները, թափ կը տայ
իրենից ստրկական լուծը, կազատվի իր պարագիտներից,
որովհետև նա ապրել է ուզում, ապրել իբրև մարդ,
իբրև ազատ քաղաքացի:

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ն Ի Ց

Տաճկական կառավարութիւնը, որի գլուխն այսօր կանգ-
նած է Սուլթան Համիտը, հարստահարողներից, քարու-
քանդ անողներից ամենամեծը, ձգտում է մահ տարածել
ամբողջ Հայաստանում:

Սուլթանի կառավարութեան փթած, հոտած ըէժիմը
յննուած է մի քանի ֆակտորների վրայ, որոնք են. փա-
շանախարարների կազմակերպութիւնը, դինւորական, ոս-
տիկանութեան, հարկահանութեան, դատարանի, մաքսա-
յին, գաղտնի գործակալների կազմակերպութիւնները և
այլն, և այլն: Այս ֆակտորները թոյլ, խաբիսուլ դրու-
թեան մէջ են և պահպանվում են արհեստական կերպով,
մասամբ ևս այն "պրօպագանդայով", որ անում է թիւրք
ժողովրդի մի մասը, մոլորեցնողութիւնից դրուած:

Յիշուած ֆակտորները կազմում են մի շղթայ, որի ա-
ռաջիւն և մեծ օղակը Համիտի ձեռքն է, շրջապատված
յուր նախադրանքով:

Առաջին օղակից արձակվում է ամեն արիւնտով գոյլած
հրաման, հրահանգ ու Երազդիւններ, որոնք Երազաւորվելով
մտնում են ամեն մի ֆակտոր և գործադրվում: Հայ յե-

դափոխական մարմինները միշտ աշխատում են մտակից պարզաբանել այդ ֆակտորների բունած ընթացքը, դորձ գրած մաշող, անարդար, ամարդի բունութիւնները: Այժմ, յեղափոխութեան նոր սկսված գործնական շրջանում, մեծ դեր է խաղում տաճկական դատարանը: Սա բոլորովին այն էլ, ինչ որ էր 4-5 տարի առաջ. սա այժմ ոչ թէ առաջ վայ պէս միայն անարդարութիւն, կաշառակերութիւն է գործ դնում, այլ աւելի իրաւացի և արդար է դրանց անուանել արիւնարբունների, ինկվիզիտորների մի ժողովածու: Այդ կազմակերպութեան տրամադրութեան տակն է դրված բանդը, ոստիկանութիւնը: Նայելով թէ ինչ է բոլորում մեծ օղակից, նայելով թէ ինչ կամայական ընթացք: պէտք է տալ դատին, ըստ այնմ էլ բանտում տեղի են ունենում անլսելի և չտեսնված, հակամարդկային տանջանքներ: Բանդարկեալներին չեղած, չկատարված բանը խոստովանեցնելու, ճշմարտութիւնը բոլորովին յեղաշրջելու կամ նոյն իսկ բանդարկեալն իրան մարդասպան, յեղափոխական ճանաչվելու համար երբ ընդդիմութիւն է ցոյց տալիս, մէկ-մէկ պոկում են նրա պեխերի, գլխի մազերը, մեծ ասեղով ծակծակում են նրա պարանոցը, չլնողներով քնեղու անընդհատ 40-45 ժամ, շիկացրած երկաթով "դամաղ" են զարկում նրա կողերին, թրջում են նրա առանձնարանի. յատակը ձեռն ժամանակ, չեն տաքացնում այդ գարշելի խցիկը և օրերով քաղցած պահում, գիշերները սաստիկ ծեծելով: Շատ անգամ յանդուգն երիտասարդների մէջքից մինչև վիզը փաթաթում են 4-9 փեմանոց ահագին շղթան, որի մի ծայրը քար է գալիս յատակի վրայ և շառաչում կամարների տակ: Բանդարկեալի կողերն ու վիզը ուռչում է, խոր վերքեր բացվում և եթէ նա գիշերային գաղտնի քննութեանց ժամանակ չի խոստովանում չեղած յանցանքներ, չի մատնում անմեղներին, տալիս են այդ ազատութեան զոհին յետին հարածը ու մի քանի օրից յետոյ ոստիկանութիւնը հրահրում է հայ քահանային դուրս հանել "խրիստիանիւ" դիակը:

Ահա այս լիրե ֆակտորի, դատարանի, ինչպէս վերևում յիշեցի, մօտերս կատարած մի դատը առիթ է տալիս մեզ խօսելու:

Յիշենք այդ արիւնարբունների կատարած դատը: Դատարանի վերաքննիչ (խտիւնաֆ) ատեանը, հրահրում է դատի հետևեալ բանդարկեալներին. Մաքսապետեան Մկրտիչ էֆ., որն իբրև հաւատարիմ ծառայող, մեծիտիէի 4-րդ կարգի շքանշան ստացած է, Աւերակ գիւղի քահանան, Սաթմանց գիւղի սէս Կարապետը, Աւերակ գիւղի հիւսիս Գեորգը, Սապոնձեան Սահակ էֆ., Բօշեան Ա. ետիս՝ դատարանի նախկին անդամ, Կանդոյեան Յակոբ, Բօղազքեան գիւղացի Աւագը, Աւերակցի քահանայի եղբայր սէս Եղիազարը, Սեդրակ անուն երիտասարդը, Մեղքին Չթչի-Գաբոյեանը, Տէր-Յարութիւնեան Տիգրան՝ Հասպտան գիւղից, Սաֆօ գիւղացին և իւր ընկերը: Բացի սրանցից բացակայ կերպով դատի ենթարկուեցան կառավարութեան ձեռքէն խոյս տվածները. Չորթմանեան Միսաք, Կանափմանողեան Պետրոս, Չարէհեան և Բեօգիկեան: Սրանք մէկ ամսից սկսած մինչև մի տարի բանդարկված էին առանց քննութեան:

Քննվողները դատախազի կողմից մեղադրվում են երկու կէտում. ա) բանդարկեալները մի կազմակերպված կօմիտէի ձեռքով փորձ են արել վալիին տերրօրի ենթարկելի որի գործադրութիւնը յանձնված է Աւերակ գիւղացի հիւս. Գեորգին. բ) նոյն կօմիտէն իւր գործակատարներով յարաբերութիւններ է հաստատել զանազան տեղերի հետ, մարդիկ է պահել, հաց տուել, պէտք փոխադրել և այլն: Նախապէս պէտք է յայտնել, որ հիւս. Գեորգը առաջինը ձերբակալվելով՝ հիմքն է կազմում այս դատի և մի շարք տանջանքների ազդեցութեան տակ մատնել է հենց այդ դատվող մարդոց այն առաջուց կազմած ծրագրի համեմատ, որն որ նախապատրաստված էր ոստիկանութեան և դատախազի կողմից, վալիի տրամադրութեան ներքոյ: Ահա թէ այդ կեղծ, սարքովի դատն ինչպէս է հիմք առնում: Աւերակցի հիւս. Գեորգը մի օր գալիս է Վան և Հայկավանք կոչված թաղում քանի որ կուզես հարբում է: Չմոռնամ ասել, որ այդ անպիտանը պատահամբ յեղափոխականների և նրանց գործերի մասին հատ ու կտոր տեղեկութիւններ է ունենում: Մաստիկ հարբած դրութեան մէջ լսում է, թէ վալին շուտով քաղաքից տուն պիտի վերադառնայ:

Դրանց գիւղում նոր եկեղեցի են շինում և օծման պատրաստութիւններ տեսնում. Գեորգի խելքին փչում է օծման առթով (հարբած մարդ) վալիին ներկայանալ: Շտապով դուրս է գալիս գինեանից, ձին հեծնում և Բահրի փաշայի տուն դառնալու ժամանակ հետևում նրան. երբեմն սրարշաւ անցնում է նրա գնացքից, առաջ-յետ ձի խաղացնում, նորից սրարշաւ ձողում, անցնում է վալիի սվիտան: Բահրի փաշան զարմացած՝ կանգնեցնել է տալիս նրան Խաչ-փողան կոչված փողոցում, մի լաւ ծեծել է տալիս և իսկոյն հրամայում խուզարկել: Գեորգի վրայ գտնվում է մի ընկույզներ առանց փամփուշտի. այդ օրից նա բանդարկվում է, որ տևում է շատ ամիսներ և հենց այդ օրից էլ զօրով ծագեցնում են վալիին տերրօրի ենթարկելու խնդիրը: Այնուհետ տանջանքների տակ թուրքերը լեզու են դնում Գեորգի բերանը և իրանց ուղած մարդկանց մասնել տալիս, որից ամիսների ընթացքում հետզհետէ կազմվում է այս կեղծ դատը: Եթէ հիւս. Գեորգին սպառնալիքներ չհասնէր և միջոցներ գործ չէրվէր մի քանի տամնեակ երիտասարդներ էլ պիտի վառվէին:

Առաջին քննութիւնը, որ կէս օրից տևեց, մինչև արևի մայր մտնելը, անյաջող անցաւ. դատաւորները որոշ եզրակացութեան չհասան: Անգութ դատաւորները գթում են և ոմանք դէմ են լինում: այդպիսի շինծու, լիրե միջոցով մահուան վճիռ ստորագրել: Իսկ վալին ոտը դրել և պնդում էր միահամուռ մահուան վճիռ տալ: Մութը կոխել էր, երբ բանդարկեալներին մէկ-մէկ դուրս բերին դատարանից: իւրաքանչիւրին շրջապատում էին 2 զաֆտիա, թևերից ամուր բռնած, իսկ բոլոր խումբը պահապանների մի օղակով պատած՝ առաջնորդվում էր դէպի բանդ:

Միւս առաւօտ վալին իր մօտ կանչեց 5 դատաւորներին, որոնցից երկուսը հայ են (սահմանադրութեան փրշրանքներ, որոնք անուճով միայն դատաւորներ են. դրանց ձայնը միշտ խեղդվում է) և հետևեալ սպառնալիքը տը-

ւեց. «Եթէ ինձ սպանել ցանկացող դաւադիրներին միաձայն մահուան վճիռ չտաք, բոլորիդ գլխին նոյն կրակը պիտի թափեմ և ձեզ կամակիցներ համարելով դաւադիրներին, նոյն վճիռը պիտի կերցնեմ»: Յաջորդ օրը դատը վերսկսվեցաւ և դատաւորներն ամենահասարակ կերպով մահուան վճիռ կայացրին մի քանիսի համար, իսկ ոմանց տարիներով բանտ: Գուցէ այդ գաղտնային վարմունքը մի երկուսի խիղճը տանջեց, բայց ետևից բռնակալ վալիի ճնշում կար. . .

Աւերակ գիւղացի մատնիչ Գէորգի տված վայրի վերոյ քննութիւնից դուրս եկաւ, որ վալիի սպանութեան և զէնքով փոխադրութեան մէջ ինքը մասնակցել է իբրև կոմիտէի անդամ, իսկ միւս անդամները և գործողներն այն տասնեակ մարդիկն են, որոնք բերված են դատարանի առաջ: Աերջինիս մօտ իբր թէ կոմիտէի անդամները ի պահեստ դրած են մի նամակ, որի մէջ ամփոփված է դատաւորների վճիռը - վալիին տերրորի ենթարկելու գործադրութիւնը: Նամակը շինծու էր. դեռ չգրված, ըսպիտակ թուղթը խարդախութեամբ, տանջանքների ժամանակ սարկոփսերը և դատախազն ստորագրել են տալիս մատնիչ Գէորգին և նոյն գիւղի քահանային, որպէս զի գործին օրինաւորութեան ընթացք տան: Վալին և կոմիտէրը խիստ վախենում էին, թէ Գէորգը կարող է փոշմանիլ դատի ժամանակ. այդ պատճառով ամեն տեսակ սպառնալիքներ, փաղաքշանքներ և հաստատ խոստումներ թափած էին նրա գլխին, որ եթէ այդ թշուաւը անդրդուելի մնայ իր ամբաստանութեանց մէջ, անշուշտ նրան կազատեն և մեծ պարգևներ կը տան:

Գլխաւոր մեղադրվողները, Մաքսապետեան, ռէս Վարապետ և քահանան պաշտպանեցին իրենց դատը, կէտ առ կէտ հերքելով, որ իրենք կոմիտէ չեն կազմած, որոշեալ օրերում և ժամերում նրանք երբէք իրար մօտ հաւաքված, տանից բացակայ չեն եղած, որպէս զի վալիի դէմ դաւադրութիւն կազմեն և դորա համար ունեն տասնեակ վկաներ: Բայց ո՞վ էր անմեղների ձայնը լսողը. քանի որ կեղծ նամակ կար և վալին մի քանի պատրաստված թուրք վկաներ շարտած էր հրապարակի վրա: Միայն ռէս Վարապետը բանտի գիշերն յին քննութիւնից յետոյ կրկին խոստովանվեց, որ ինքը մի քանի զինված հայ երիտասարդների մի գիշեր հիւր է ընդունած և պատրաստ է դորա պատիժը կրելու:

Աերաքննիչ ատեանը դռնբաց է դատում, այդ պատճառով շատ հայեր ներկայ էին և ամենքն էլ տեսան, թէ դա ոչ թէ քննութիւն, այլ մի խայտառակ, խառնաշփոթ ծիսակատարութիւն է, անմեղներին դատապարտելու համար: Երկար ու բարակ, անկապ ու անսխտէմ հարցուփորձից յետոյ դատաւորները մի քանի ըրպէ առանձնացան և հետևեալ վճիռը դուրս բերին.

2 որս հոգու: Աւերակցի Գէորգին, Մաքսապետեանին, քահանային և ռէս Վարապետին "իրամ" ասացին (մահուան վճիռ ստել է, միայն բարեգութ Սուլթանը կարող է փոխել այդ վճիռը 101 տարուայ բանտարկութեան կամ աքսորի), վերջնական կերպով յիշելով ներանց դատապարտութեան մեղադրական փաստերը. — Մաքսապետեան բացի կոմիտէի անդամ լինելուց, նաև

իրբև կառավարութեան պաշտօնեայ, օսմանեան պետութեան ներքին գաղտնիքները կոմիտէին և դրսի պետութեանց հաղորդող. ռէս Վարապետին, քահանային և մատնիչ Գէորգին, իբրև կոմիտէի անդամներ, փախստականներ պահող, հաց տուող, նրանց կամակից և զէնք փոխադրողներին դուրս թիւն տուող: Մնացած թըշուառ ամբաստանեալներին խօմ ոչ մի կանոնաւոր քննութիւն չեղաւ և թխեցին հետևեալ վճիռները. — 6 տարուայ բանտարկութեան դատապարտվեցան, իբրև կոմիտէի գործակատարներ՝ Սապոնջեան Սահակ էֆէն, Շատուրեան Աւետիս, Վանդօեան Յակոբ (իր գանձապահ), Բողազբեասանցի Աւագ: Քահանայի եղբայր ռէս Եղիազար և Սեդրակ անունով երիտասարդը 5 տարով, Չիլի Գաբօեան 1 տարի: Փախստականներ՝ 2 որթանեան Միսաք, Բեօզիկեան, Չարէհեան և Վանափմանողեան իրենց բացակայութեամբ դատապարտված են. առաջինը 12 տարով, մնացածները 10 տարով: Անպարտ արձակված են երեք գիւղացիներ:

Մեր աչքի առաջ կատարված այս իրողութիւնները, փաստերը կրկին և կրկին անգամ ապացուցանում են, որ այս բոլոր չարիքների պատճառը կազմում է թըրքական վարչական կազմակերպութիւնը, փթած ըէժիմը: Եւ հենց այդ քայքայվող ըէժիմի դէմ գլխաւորապէս պէտք է ուղղեն բոլոր յեղափոխականները իրենց հարուածները:

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Լ Ա Շ Ա Ե Ր Տ Ի Ց

Համիտիէյի քրտերի տված անչափ նեղութիւնները և բռնութիւններն Աշխկերտի հային ստիպեցին գաղթել, որի պատճառով էլ ցանքս չարին: Նորա որոնք ցանել էին ոչինչ չստացան, որովհետև հասնելու ժամանակ գիշերով, գաղտնի գալիս էին քիւրտերը քաղում և տանում, կամ տրորում, ծայրերը կտրում մկան պէս, փչացնում թշնամաբար: Իսկ ով կարողացել է մի կերպ պահպանել, քաղել, խուրձ կապել գալիս գողանում են և, որ սարսափելին է, կրակ գցում, այրում: Երբ օգնութեան կամ դիմադրութեան փորձ է լինում, խիում սպանում են:

Ուրիշ տարիներ բա հրա տալիս էին 10-ից մի մաս, իսկ այս տարի 4-5 ից մի մաս: Իսկ քիւրդերը որը զօրով որը քիւրով լինելով տանում են իրանց բաժինը և որն էլ իւր հրացանի ուժով պահստողների աչքի առջևից տանում է խուրձն այնպէս, որ գիւղացին իր բազմաթիւ շարջարանքից և ահ ու սարսափից ուրիշ ոչինչ չտարաւ իր տունը. . . Պակասը լրացնելու համար ծախում է նա իւր աշխատանքի ընկեր անասունը, այն էլ շատ չնչին գնով: Բայց այդ էլ նորան չեն թողնում վայելելու. խիում գըլխին՝ ձեռքիցը խուրձ կամ գողանում են:

Ուրիշ տարիներ ցորենի սոմարն արժէր 2 ռուբ. իսկ այժմ 20 ռ.: Փողի պակասութիւնը և հարկերի ծանրութիւնը շատ և շատ է նեղել ժողովրդին:

Յիշենք մեր կողմերը պատահած մի շարք ուրիշ դէպքեր ևս:

Աերջերս Իււքիլիսէ վանքի գեղի նախիրը տանում են, որ բաղկացած է լինում մօտ 200 կով, եզ և ձիուց: Գիւղից մարդիկ են գալիս իրանց կենդանիներն ազատելու.

Հակառակորդները խփում, Աւետիս Եղջեանին վիրաւորում են ծանր կերպով և նախիրը տանում: Թէև տանող քրդերին ճանաչել են և ուր հարին է բողոքել Լայց մինչև այժմս էլ անհետեանք է մնացել:

Իւջ-Քիլիսէ վանքի վանահայր և Հին-Բայազէդի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսի հարսին թուրքացնում են. թուրքացնում են նաև նորա ամուսնուն և ապա կնոջը վերագարծնում:

Համդիէի քրդերը Եօնջաու գիւղի Գաւրցի Խեջլի տունը մտնելով՝ ամենասարսափելի տանջանքներով նրան վիրաւորում են, (գուցէ հիմա մեռած լինի) բոլոր ունեցած չունեցածը տանում են և ապա բռնաբարում կանանց... նոյն իսկ վիրաւորվածի աչքի առաջ:

Ջերո գիւղում մտնում են ուէս Փիլջի տունը, սպանում են նրա Մուշէր որդուն. 12 տարեկան աղջկանից սկսած մինչև ամենամեծի հետ խայտառակ կերպով վարվելուց յետոյ... նոյն կերպ են վարվում և արականի հետ 15 տարեկանից սկսած:

Մազրէ գիւղից Եղջի և Վարդանի 20 եղև և 5 կովը օր ցերեկով փողանում են Այիբ փաշայի մարդիկ: Ճանաչելով գողացողներին, բողոքում են դժմադամին: Նա էլ պահանջում է վկայ. բերում են մի քանի հայ: "Հայի շահագր չի անցնի. դուք, գեաւուրներդ, սուլոր էք միշտ սուտ գանդատներ տալ", վճռում է դայմադամը:

Բուրլրան, Խըտը և Ջերո գիւղերի հայերին Այիբ փաշայի տղաները հետզհետէ հանում և ուղարկում են ուրիշ հայ գիւղեր, իսկ այդ տեղահան եղած գիւղացիներից շատերը գաղթում են Ռուսաստան: Գրանց արտերը, աները դառնում են փաշայի տղերանց սեփականութիւն: Խըտը գիւղում մնացել էր մի հարուստ հայ Մատթէոս անունով, որին թողել էին իր հարստութեան պատճառով, բայց վերջերս նրան էլ դուրս վանտեցին, խլելով ձեռքից ամբողջ հարստութիւնը և այնքան ծեծելով, որ մինչև այսօր հիւանդ պարկած է Մազրում: Սահմանակից Մանկասար գիւղի արևելեան ամբողջ արտերը և չայիրները խլել են և այժմ քիւրդերի սեփականութիւն է համարվում: Այիբ փաշան մեզ ծանօթ Ջաւոր աղայի տղան է, ուսումնասիրական պատերազմի ժամանակ անցաւ տաճկաց կողմը և այժմ բընակվում է Ալաշկերտում. ունի 8 որդի: Թէ ինքը և թէ որդիքը մի պատուհաս են հայերի գլխին:

Գաղի գիւղացի Գէորգ Աբրահամեան և Մեղքոն Այվազեան իրանց հանդի մէջ չրփի քաղելու ժամանակ Հայրարցի քիւրդերը յարձակվում են նոցա վերայ և թալանելուց յետոյ խանջալով մի քանի տեղից վիրաւորում են և թողնում հեռանում: Թէև քրդերի ու լինելը գիտեն, բայց ի՞նչ օգուտ:

Ռահմի փաշան այժմ Գարաքլիսում ամենալաւ ճանապարհի վրայ շինել է տալիս իր համար տներ, խանութներ և քարվանսարա, խլելով հայերից մինչև անգամ իրենց բնակված տների տեղերը և կալերը: Վարպետների և բանուորների ամենամեծ մասը հայերն են. թէ սայլերը, թէ մարդիկը գանազան գիւղերից օլամ է հանել: Հայերին մինչև այժմ ոչ մի կոպէկ չի տվել:

(Կը շարունակվի)

Վ Ա Ս Պ Ո Ւ Բ Ա Կ Ա Ն Ի Ս Ո Վ Ը

Այս ընդհանուր վանի վիլայէթում վերջին ծայր ներդուծիւն է քաշում հայ ժողովուրդը: Մենք ամեն օր լուրեր ենք առնում, Մշի պողաբեր դաշտում, Բիթլիզում, Կրքուրու մէջ և Ալաշկերտում տարածված է սովը և թէ կառավարութիւնն ամեն կերպ աշխատում է այդ աղէտը ծածկել, մինչդեռ այստեղ նոյն այդ կառավարութիւնը ձգտում է արհեստական սով առաջացրնել: Հետեւեալ փաստերն այս խաղը կը պարզեն:

1892 թուին Կրքուրու վիլայէթի մէջ հացի թանկութիւն էր:

1893-ի գարնանը կառավարութիւնը Վանի հացը գլխաւորապէս Արձէշ գաւառի (Վանայ վիլայէթի շտեմարանն է) քաշեց տարաւ Կրքուրու և Երզնկա աւելին, քան հարկաւոր էր գիշերով ծածոսկ լցնում էր Վանայ ծովակի նաւակները և տեղափոխում: Այս գաղտնագողի վարմունքը ժողովրդի սրտում կասկած ձգեց, ժողովրդի որ կատարելապէս անհաւատ է դարձել դէպի կառավարութիւնը: Հենց մի ամսից յետոյ պիտի ծախուէր արտերի երեսը: "Բան մը կայ հոս, խաղ մը կայ..." մըթմըթում էր ժողովուրդը: Աստիկանութիւնը սկսեց բազեր բաց թողնել, "Վիլայէթի բոլոր գաւառներում հացի բերքը վատ է, այս տարի հացը շատ կը սղի:" Իսկ լիբը կապալառուները խօմ բացարձակ քարողում, ամրացնում էին կասկածները:

Արտերի երես ծախելու օրերն եկան. փոքր կապալառուները հեռացան, ասպարէզը մնաց մեծամեծներին: Հայ ժողովրդի ցեցերը գաւառներից վերագարձան, ըսկըսվեց աճուրդը և ի՞նչ էք կարծում. այն գիւղը, որ 92թ. ծախված էր դիցուք 100 ոսկով, այժմ տրվեցաւ 150 ոսկու, այնպէս որ, եթէ կառավարութիւնը անցեալ տարի ամբողջ Վասպուրականի երեսը ծախել է կապալառուներին 100 հազարի, այս տարի ծախեց 150 հազարի: Բաշիբուզուկ կառավարութիւնը իր նպատակին հասաւ, արտերը թանգ ծախեց:

Վալերի ժամանակը հասնում է, վաշխառու դասակարգը իր ձուտերով մամուռներով ու զաֆտիաներով տարածված է ամեն տեղ և հաւաքում է տասանորդը որը իսկապէս ութ և կեսից մէկ է. սակայն այնպիսի միջոցների են դիմում այդ հաւաքողները, որ 7-ից մէկ է դուրս գալիս գիւղացու ձեռքից. թող այդ մնացածով էլ պիտի կերակրվի և քիւրդը հայի հետ: Ահա այստեղ է ներկայանում ամենանորոգ տեսարանը. ուտում, թափում, տրորում է զաֆտիան. գողանում, խաբում է վաշխառուն, քէֆն ուզածի պէս բաժին է վերցնում փօլիսը, հապա ո՛ր թողնենք ընտանիքի պատիւը:

Հաւաքված տասանորդը ամեն տարուայ նման պիտի դուրս դար հրապարակ, որ չունեցողները գնէին. բայց այդպէս չեղաւ, ահագին քանակութեամբ հացը ամբարած մնացել է Հասան փաշայի, դաւաճան Թարգիբաշեանի, Մահմուդ աղայի, Մարութեանի, Հաջի Բաքրի և այսպիսի երկու տասնեակ հարստահարիչների ձեռքին: Ուրեմն հացը 100000 փթերով կառավարութեան տրամադրութեան տակն է և ահա նա սկսում է ամենա-

անողորմ խաղը: Գիւղացին գալիս է, քաղաքացին դիմում է Տրապարակ Տաց գնելու, ցորեն չկայ, փոխանակ ամեն տարուայ նման հարիւրաւոր ցորենի կոյտերի, այժմ մի քանի տոպրակներ են:

Սոյի երկիւղը կայծակի արագութեամբ տարածվում է ամբողջ Վասպուրականում: Յորենի չափը (մտ 3 պուգ) 1 ր. 90 կ.-ից թուաւ 3 ր. 50-ի և կանգնեց 7 ր. վրայ: Հացթուխների խանութի առաջ ամբոխն իրար է ջարդում մի ֆունտ հացի համար, գլուխ, քիթ ու բերան արիւնշաղախ լինում, իսկ այնտեղ, մի քանի քայլ հեռու Հասան փաշի, քաղաքատեի ահագին ամբարները տնքում են հարիւր-հազարաւոր փիթերի ծանրութեան տակ: Գիւղացին սովի ահից ծախում է եզն ու ոչխարը, վնգում քաղաք, առևտրականը դուրս է բերում իր փոքրիկ դրամագլուխը, արհեստաւորը, չունեւորը ծախում են իրենց տան կարասին և շտապում դէպի ցորենի Տրապարակ: Հազար ու մի լիբը վերատրանքներ կրելով ոստիկան զաֆտիաներից, հազիւ կարողանում են մի-մի չափ ալիւր ձեռք ձգել առասպելական գներով:

Արհեստաւորը, մանր վաճառականը գիւղում կամ մի կտոր արտ ունի, կամ կիսովի դրամով ցանքս արած, ահա նա բերում է տուն 10-30 կամ 50 պուգ ցորեն: Ճնշումը կատարեալ պիտի լինի: Իսկոյն ոստիկանութիւնը մի կարգադրութիւն թխեց. "Իրսից քաղաք մտած հացը ոչ ոք իրաւունք չունի տուն տանելու առանց ոմսիկանութեան սոմսակի": Ձուր է աշխատում խեղճ քաղաքացին իր մի քանի իշաբեռ ցորենը խուլ յետ ընկած փողոցներով փակցնել, մեր կարող է փախչիլ հարստահար վրդը: Հարիւրաւոր ժանգարմանը, լրտեսներ և կողմններ որսի չնեբի նման ամեն տեղ բռնած են: Կտրում են հաշի առաջը, ծեծելով, թքելով, նրա աղբային պատիւը վիրաւորելով քաշ են տալիս ոստիկանատուն, ցորենը թափում հրապարակ, մի քանի փութ միայն տալով խեղճին: Դեն այս բաւական չէ, կառավարութիւնն սկսեց հայերի տները խուզարկել պահած հացը դուրս բերելու: Վալին կրկին և կրկին հրաման արձակեց, թէ ով ցորեն ունի, 1, 2 ամուայ պաշար վերցնէ, միւսը հրապարակ հանէ, ժողովուրդը կոտորվում է: Բայց միւնոյն ժամանակ կապալաուներն սպառ-համարձակ հազարաւոր սայլեր ու ձիաբեռներ դատարկում են իրանց ամբարները:

Սա ի՞նչ բան է, մի՞թէ սա Սուլթան Համիդի սարքած խաղը չէ, մի՞թէ սա այն որոգայթը չէ, որով Համիդի կառավարութիւնը ձգտում է արհեստական սով առաջացրնել քայքայել ժողովրդին անտեսականապէս:

Հետաքրքիր էր թուրք տարրի վայելած առանձնաշնորհումները, նրանց տները չէր խուզարկվում, նրանց ոչ ոք ձեռք չէր տալիս դրսից ցորեն բերելիս և, որ գլխաւորն է, հայերի ձեռքից խլած կամ տնից հանած ցորենները ոստիկանութիւնը շատ էթան գնով բաժանում էր թուրքերին: Չնայելով այս բոլորին, թուրք ժողովուրդն էլ սկսեց գրգռվիլ նայելով հսկայ ամբարներին:

Նոյն իսկ շտաբի գլխում պտտվում էր ամբարների վրայ յարձակվելու մտքը: Սակայն թուրք կառավարութիւնը շան հոտաուութիւն ունի, իսկոյն նախագգուշացաւ, միայն հայ և թուրք կանայք խուռն բազմութեամբ բողո-

քեցին վալին, գնալով նրա պալատը, անիծելով նրա եկած ճանապարհը և ուղարկողին: Վալին հրամայեց վախառուներին ամեն օր մի քանի փութ ցորեն թափել հրապարակ յուզումը դադարեցնելու համար: Ամենքը համոզված են, որ այս ըոպէիս քաղաքի մէջ այնքան հաց կայ, որ կը կերակրէ ամբողջ Վասպուրականի չունեւորներին մի տարի և կիսից աւելի:

Սուլթանի խաղը Բահրի փաշայի բանին եկաւ. նա մի քանի հազար լիբաներ կարող է ծախել:

Վեհափառ Համիդ, թալանիր, կողոպտիր միլիոնաւոր ժողովուրդը, առաջացրու արհեստական սովեր, իբրև ամենամեծ աւազակը, հարստահարի որքան կուզես, այդ դու կարող ես անել ժամանակաւոր կերպով, բայց հաստատ համոզած եղիր, որ չես կարող այդ թշուառ ժողովրդի կործնքը պատառել և սիրաւ դուրս քաշել, այն սիրաւ, ուր հաստատ բնակութիւն է հաստատել յեղափոխութիւնը... *Կ. Մոս*

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ք Ի Ա Յ Ի Ց

Աքիան, տաճկական Սիբիրը, որ մի ժամանակ Իսրայելացոց խոտացած Աւետեաց երկրի մի մաս կը կազմէր, այժմ հայերի համար քսոտրանդի դարձած է: Այստեղի ջուրը կապարի պէս ծանր է և, կարծես, կը քարացնէ մեր խորհելու ու զգալու ընդունակութիւնը: Մեր ականջներու մօտէն և մեր դէմքի վրայէն կը բզզան զգուելի ձանձեր, որոնք իրենց այլասեռ պէսպէսութեամբ տեղոյս մթնոլորդի կենդանի զարդերը կը կազմեն: Հացի և մանաւանդ քաղցրեղենների վերայ մէկ վարկենի մէջ այնքան ձանձեր կը հաւաքվին, որ պարզապէս չես կրնար իմանալ թէ այդ ձանձամած մակերեկոյթի տակ ինչ բան կը գտնվի: Մոծակները նորածին մորեխի մեծութիւն ունեն և իրենց սուղումէն սարսուալի դող կանցնի երակներէս միջէն: Լուերը այնպիսի ահուելի չարչարանք կը պատճառեն, որպիսին կարծեմ չէ կրած և Գրիգոր Լուսաւորիչը Խոր Աիրապի մէջ: — Երևակալի մարդաձև մի մեքենայ, որ անդններից բաղկացած է, և մարդն այդ մեքենայի մէջ դնելով՝ ամեն կողմէն կը ծակծկեն մարմինը զարհուրելի քսումումներով, ճիշտ այդպէս են լուերի խայթումները: Մեր մարմնի մաշկերը կորուսած են իրենց բնական գոյնը: Քաղաքական յանցաւորները ոչ ուրէք այնչափ ծայրայեղ զրկանքների ենթարկված են, որչափ Աքիայում: Քաղաքական յանցաւորները, որոնք դատարանի առջև քսոտրանաց կամ բերդաքաղաքի մէջ ապրելու դատապարտված են, հակառակ նոյն իսկ իրենց դատական որոշման՝ տաժանակիր աշխատանքի դատապարտվածներէն աւելի վատ վիճակ ունեն. նոքա զօրանոցի մէջ բանտարկված են և կը գտնուվին թէ ոստիկանական և թէ զինւորական հսկողութեան ու հրամանի տակ: Թող չեն տար ոչ մէկի հետ տեսնվելու, մինչքեռ տաժանակիր աշխատութեան և ցմահ շրջաթաղակալ դատապարտույններն այս մասին աւելի շատ ազատութիւններ կը վայելեն:

Շղթայակապներին բանտի մէջ իրաւունք կայ զբաղումը ունենալ իսկ քաղաքի միջէն եթէ որ և է մէկը հայ քսոտրեալ արհեստաւորի մը աշխատութիւն յանձնելու

Լինի, թող չի տրվում:

Հայ քաղաքական արտորելոց ըստ օրինի 20 Ֆր. ամսական պիտի տրվի (միստրիս), մինչդեռ ոչ մի փարա չը տրվելէն զատ նորեկները երկու երեք ամիս մնալուց յետոյ հազար ու մի խայտառակութիւններից յետոյ հազիւ հազ կարողանում են իրենց օրական 2 ֆունտ հացը կանոնաւորապէս ստանալ: 1892 թ. Մուշէն մօտ 30 արտորեալներ զրկվեցան, որոնցից 4-ը շրթայակապ աշխատանքի ենթակայ լինելով՝ բանդ տարվեցան, իսկ միւսները զօրանոցի մէջ բանտարկվեցան և ամբողջ երկու ամիս կառավարութիւնը նոցա օրական հացը չէր տայ, որչափ աղբրում, պաղատում էին: Նոքա դիմեցին պատրիարքին, դիմեցին Մեծ-Եպարքոսին, ներքին գործոց նախարարին: դիմվեցաւ Ռուսիոյ, Անգլիոյ և Ֆրանսայի դեսպաններուն, բայց ի զուր. դեսպաններու միջնորդութիւնն աւելի ծանրացուց արտորելոց վիճակը: Հին բարեկամներու և առհասարակ ուրիշ հայերու ընթացքին նախելով, անսահման զգուանք զգալու է մարդ հայութեան նկատմամբ, այլ բարեբաղդաբար ունեցած և աստ իմացած տեղեկութեանցս համեմատ գաւառներու մէջ հայ բանդարկեալները ամեն տեսակ աջակցութիւն կը վայելին հայ հասարակութենէն. մինչև իսկ 7-8 տարիներէ ի վեր բանտարկվածները մինչև այսօր թէ դրամով, թէ զգեստով և թէ ամեն բանով ջերմ հոգածութեան առարկայ եղած են հայ հասարակութեանց Երզրումի, Երզնկայի, Անտաքիոյ և Աանի բանտերու մէջ: Բուլղար քաղաքական արտորեալք մեծ երախտագիտութեամբ կը յիշեն հայաստանցոց իրենց ցոյց տված խնամքն ու հոգածութիւնը:

Ինչ հետ զօրանոցի մէջ բանտարկված են 40 հայեր: Ազգամայի մէջ ենք և մէկ սենեկում: Երեքը վարդապետ են, մէկը 70-ամեայ ծերունի քահանայ մը և մնացեալ 36 հոգին ծեր ու երիտասարդ աշխարհականներ: Մեր մէջ կայ քեռի ն. անուն 90-ամեայ ծերունի մը, որ դատապարտված է 10-ամեայ բանտարկութեան: Քեռի նը Բուլանիսի գեղերէն մէկի ունէն է: Նորա մազերը բոլորովին սև են տակաւին: Ճանապարհին աչքի ցաւ ունենալով՝ թուրք ղնւորականք ծխափողի (մուշուռիկի) կեղտն իբրև գեղ աչքը լեցնելով բոլորովին կուրացնել տված են, այնպէս որ հիմա ոչինչ չի տեսնի: Չեռքերու մէջ սաստիկ մեծ դոյ ռնի. ձեռքը սեղմած ժամանակ կարծես թէ պիտի փշրվի, եթէ քիչ մ'ալ ուժով հուպ տայ: Հարիւրամեայ հասակին պիտի ազատվի, տակաւին չէ կորցրած իր յոյս տուն վերադառնալու: Անունը դրած եմ "յեղափոխական". նախ կը կարծէր, թէ յեղափոխականը ուտելու բան է, իսկ հիմա, երբ լաւ գիտէ յեղափոխութեան ինչ ըլլալը, ինքն իրեն կը կոչէ "յեղափոխականներու ուշիկ": Բանտարկեալները մեծաւ մասամբ խեղճ են և սընունդնին ցամաք հացն է: Մէկ հոգի կաշառքի միջոցաւ պատուութիւն ստանալով, քաղաքի մէջ ազատ կը պտտի. մինչև իսկ ցմահ շրթայակապ-բանտարկութեան դատապարտողներն այստեղ կաշառքի շնորհիւ քաղաքի մէջ բաւական ազատ են: Օրէնք ասած բանը չկայ, ով դրամ ունի, ամեն բան կարող է և օրէնքը նրան կը պաշտպանէ, ով չունի, կորսուած է:

Մուսայիս

ԱՅԻ ՈՒԲԵՆ

Անցնենք Հնչակին:

Հնչակեան խումբը ասպարէզ դուրս եկաւ, իբր սօցիալիստ-յեղափոխական: Նա հենց սկզբից յայտարարեց, որ ինքը չի բաւականանալու միայն ռամկավարական ազգային անկախութեամբ, այլ նրա նպատակն է սօցիալիզմը: Բայց թէ ինչ բան է սօցիալիզմը, ինչպէս կարող է նա իրականանալ, դրա մասին չէր կարելի ոչ մի որոշ գաղափար կազմել Հնչակի տուած յօդուածներից, չէր կարելի որովհետև հենց ինքը, Հնչակի խմբագրութիւնը, որոշ գաղափար չունէր նրա մասին և չունի մինչև այսօր էլ:

Հայեացքների քաօս, խառնաշփոթութիւն և ինքնուրոյնութեան կատարեալ բացակայութիւն, ահա թէ ինչ կարելի է նկատել Հնչակի տեսական հայեացքների մէջ: Եւ եթէ Հնչակի խումբը ասպարէզ դուրս եկաւ բոլորովին անպատրաստ, առանց դրական համոզումներ ունենալու, պէտք էր սպասել, որ գոնէ իր 7-ամեայ գոյութեան ընթացքում նա այդ ձեռք կը բերէր: Սակայն այդ չեղաւ, և ներկայումս էլ՝ չնայելով այն փոփոխութիւններին, որոնց ենթարկվել են Հնչակի տեսական համոզումները, նա նոյն քաօսն է ներկայացնում, նոյն անինքնուրոյնութեան կնիքն է կրում, ինչպէս և առաջ:

Հնչակը առաջ իրեն հրատարակեց սօցիալիստ-յեղափոխական. վերջերումս աւելացրել է և երկու ուրիշ կոչումներ. մարքսիստ և սօցիալ-դեմոկրատ: Հենց այդ երկու նոր տէրմիները բացատրելու համար Հնչակի խումբագրութիւնը Ֆէրդ. Լասսալի "Սահմանադրութեան էութեան մասին" գրքոյի թարգմանութեան կցել է մի երկար յառաջաբան: Գիրքը նոր է ըլլա տեսել, այնպէս որ այդ յառաջաբանը նրա վերջին ետքը կարելի է համարել, ուստի կանգ առնենք քիչ դրա վերայ: Այդ յառաջաբանը մեր ընթերցողներից շատ շատերը կարդացած չեն լինիլ և եթէ կարդացած էլ լինեն, հաւատացած ենք, շատ էլ բան հասկացած չեն լինիլ նրա էնգելսական խրթին նախադասութիւններից աւելորդ չենք համարում այս պատճառով կրկնել այստեղ նրա մէջ արտայայտած մի քանի մտքերը, որոնք նշանակութիւն ունեն այժմ:

Հասարակական, քաղաքական կազմակերպութեան հիմքը կազմում են երկրի անտեսական պայմանները: Ռուստի, երբ մի երկրի անտեսական պայմանները փոխվում են, անպայման պէտք է փոխվեն և նրա քաղաքական ձեւերը: Հայութեան մեջ ներկայումս կատարվում է մի այդպիսի պրօցէս: Հայ ժողովրդի անտեսական պայմանները փոխվում են, նոյն ձևով, ինչ ձևով այդ եղել է Խրոպայում. մանր սեփականատիրութիւնը քայքայվում է հետորդհետէ և տեղի տալիս խոշոր սեփականատիրութեան: Ցածկահայ գիւղացու համար հարկերի պատճառով իր սեփական հողը դառել է "ծանր բեռ" որ չէ տալիս ոչ մի շահ, այլ և մի չարաբապտիկ գործիք, որ ծառայում է միայն շահագործողներին": Նա թողնում է իր հողը, գնում արգիւնաբերական քաղաքները և դառնում վարձկան: Բայց նրա նոյն վիճակին են ենթարկվում և արհեստավորները, որոնք անկարող են լինում մրցել խոշոր գործարանատերերի հետ: Այսպիսով մեր մէջ պատրաստվում է պրօլետարիատ, բանոր դասակարգ: Դրա հետ

զուգընթացաբար զարգանում է մի ուրիշ դասակարգի, բուրժուազականը, որը իր ձեռքի տակ ունենալով կապիտալը, երևան կը գայ, իբրև բանոր դասակարգի մշտական կեղեքիչ։

“Գա է այն պատմական ընական պրոցեսը, որ սկսել է տեղի ունենալ հայութեան մէջ եւ որի առաջադիմական ընթացքն անխուսափելի է եւ միեւնոյն ժամանակ ինքն էլ պայման հայութեան ընդհանուր յառաջադիմութեանը, Հայութեան մէջ ծագող տնտեսական այդ նոր յարաբերութիւններն իրանց շարունակ զարգացումով ազդին աւելի եւ աւելի կը գտնեն երկու մասի, երկու դասակարգի վրա, բուրժուա եւ պրոլետարիատ, որոնք հէնց այժմ, իրանց կազմութեան ներկայ սկզբնաւորութեան մէջ, ունեն միմեանց հակառակ տնտեսական շահեր, որ՝ գնալով՝ աւելի ու աւելի կորոշվին եւ վերջը կառնեն արդէն սուր կերպարանք։”

Կանգ առնենք այս վերջին կէտի վրա միառժամանակ։ Ուրեմն այդ պրոցեսն անխուսափելի, ճակատադրական է, ուրեմն կապիտալիզմը պէտք է անպայման մեր մէջ մուտք գործի, պէտք է տակնուվրայ անի ներկայ բոլոր կարգերը, մտնեն խոշոր արդիւնագործութեան ձեւեր, հարստութիւնը պէտք է կենտրոնանայ փոքրաթիւ կապիտալիստների ձեռքը, ընդհանրութիւնը անպատճառ իր բոլոր սեփականութիւնից զրկվի, և այս բոլոր ցաւերից յետոյ միայն կարող է իրագործվել սօցիալիզմը։

Այսպէս է, չէ՞ . . .

Սակայն նոյն Հնչակի խմբագրութիւնը աւելի մեծ ապշմանով պնդում էր մի ժամանակ, թէ հայ ժողովուրդը կարող է խուսափել կապիտալիզմի չարիքներից, որ յանցանք է աշակեցել նրա մուտք գործելուն, որ պէտք է դրա առաջն առնել, որ հենց դրա համար է սօցիալիզմը։ Հարկաւոր է միայն ձեռք բերել ընդարձակ ռամկավարական կառավարութիւն, որը երկրի բոլոր հարստութիւնը կը դարձնի հասարակական, հաւաքական սեփականութիւն և այլն։ Եւ երբ Արմենիայի էջերում պ. Միւնիս յանգ գնեց ասելու, թէ անկարելի բան է, թէ մինչև իսկ ձգտումը “արգելել կապիտալիզմի մուտքը” հակասում է նշանաւոր սօցիալիստների տէօրիաներին, ահա թէ ինչ պատասխանեց Հնչակը իր օլիմպիական բարձրութիւնից պ. Միւնիսի հասցէին.

“Մեր կարծիքն այն է, որ եթէ Հայաստանն ամփոփվէ ռամկավարական հանրապետական պայմաններում, նա իր տնտեսական սովորութիւններով ու առանձնայատկութիւններով կարող կը լինի խուսափել կապիտալիստական բուն կազմակերպութիւնից, միանգամայն օգտվելով դրա հարկաւոր ու առողջ պտուղներից։ Մեր այս միտքը, ինչպէս ասացինք, Ա. Միւնիս կարծում է թէ հակասում է նշանաւոր սօցիալիստների թէօրիաներին։ Տեսնենք, ուրեմն, թէ Կ. Մարքսն, սօցիալիզմի հայրը, ինչ է ասում իր «Նամակում» հրատարակութիւն սօցիալիզմի երկրորդ հոր՝ Թրիբլիսի էնգելսի «Նս այն կարծիքն ունեմ, — ասում է Մարքսը, — որ կարելի է իւրաքանչիւր կապիտալիստական կազմակերպութեան պատուէն եւ անհրաժեշտ կերպով այն չարչարանքները, որ նրանից անբաժան են եւ զարգանալ սեփական, ինքնուրոյն պատմական պայմանների համեմատ։ Ռուսաստանը, որ այնքան ձգտում է դառնալ կապիտալիստական երկիր՝ Արեւմտեան Եւրոպայի նմանելու, նա այդ քայլն անկող կկորցնէ ամենայայնուայն առիթներից մէկը, որ իրերի պատմական ընթացքը տուել է նրան խուսափելու համար կապիտալիստական կազմակերպութեան ամեն ձախտորութիւններից։”

Իսկ Արեւմտեան Եւրոպական կապիտալիզմի ծագման ու ընթացքի իմ նկարագրին (այսինքն՝ թէ Եւրոպայում կապիտալիզմը կկերպարանափոխվէ ապագայում սօցիալիզմի) դարձնել պատմական փիլիսոփայական մի անողջ թէօրիա եւ ասել թէ ամեն ժողովուրդ ան պատճառ պիտի այգպէս ընթանայ (կապիտալիստական շաւղով դէպի սօցիալիզմ), — ներողութիւն։ Թէօրիաի այդպիսի բացատրութիւնն ինձ համար միանգամայն թէ շատ պատուաբեր է եւ թէ չափազանց ամօթալի։) Այսպէս, հետեւաբար, ամեն երկրին պարտաւորեցուցիչ չէ սօցիալիստական կազմակերպութեան համեմու համար կապիտալիզմի շաւղով անցնելու կան երկիրներ, որ ունենալով իրենց պատմական ինքնուրոյն պայմանները եւ կամ ամփոփելով նրանց հասարակական նպատակայարմար կերպերում, (կարող կլինեն իւրացնել կապիտալիզմի առողջ պտուղներն, առանց կրելու նրա չարչարանքները), կարող կլինեն օգտվել նրա բարիքներով, առանց զգալու նրա չարիքները, (կարող կլինեն եւ առանց կապիտալիստական շաւղի հասնել սօցիալիստական կազմակերպութեան)։ Այժմ պարզ է ձեռք, ո՞վ գիտուն Միւնի, որ նոյն իրեն Մարքսի եւ մեր ասածն իրար չեն հակասում։ Ինչո՞ւ համար էք ձեր փայտէ գրչով Կ. Մարքսի մեծ անունը մրտաւում։

Իսկ “այժմ պարզ է ձեռք, ո՞վ գիտուն” Հնչակի խմբագրութիւն, որ դուք ձեզ սարսափելի կերպով հակասում էք, որ դուք կրկնում էք նոյնը, ինչ որ Փօրթուգալեանի “նոր ձեռք բերած դեռահաս արբանեակներից մէկը, ոմն Ա. Միւնիս” էր ասում. պարզ է՝ նոյնպէս, որ անուանելով ձեզ մարքսիստ, հակասում էք Կ. Մարքսի վերոյիշեալ խօսքերին։ “Կնչո՞ւ համար էք ձեր փայտէ գրչով Կ. Մարքսի մեծ անունը մրտաւում”։

Քաւար (Կը շարունակվի)

Պօլսից մենք ստացանք այս ըրպէիս.—
Կիրակի, ամսոյս 13-ին Գում-Գուրուի եկեղեցուց դուրս եկած ատեն Աշղեանի վրա 3 անգամ առըձանակ պարպած է, սակայն չէ վիրաւորած։ Արձակուրդ 22-23 տարեկան երիտասարդ է, միջահասակ, ինքը կիպրոսցի է, անգլիահարկ պատակ, անունը Յակոբ։ Մանրամասնութիւնները շուտով։

Նուիրատվութիւնների ցուցակ։—
N. 3ր. Վ. 100ր. Փուշ 35ր. N. 10ր. Բք-ից Վ. 1-ի և Գ. 1-ի միջոցով 100ր. Զադակ 144ր. ՍՄՖ. 370ր. Մլու. 200ր. Ակկ. 1194ր. Փուշ 19ր. Հայաստան 10ր. Մսկ. 2000ր. Բժ. Ա. 5ր. Անթառ. 13ր. Խաչագող 38ր. Բժ. X. 1-ի խմբից 65ր. Իս. 10ր. Հաջի 25ր. Կայծիկ 25ր. Փուշ 19ր. Գրոշմից 38ր. Պղաձոր 100ր. Շէնից 110ր. Ագ. 290ր. Զոկի խումբ 78ր. Նշից 30ր. (Կը շարունակվի)

Մեր խմբագրութիւնից կարելի է ստանալ.
1. Ապստամբական Ոգի.
2. Յեղափոխական Կեանքից.
3. Գաղտնի Տպարան.
Մամուլի տակ է Փրիդրիխ Էնգելսի
Գ Ի Տ Ն Ա Կ Ա Ն Ս Օ Ց Ի Ա Ա Ի Չ Մ

Դաշնակցութեան անձանթներից խնդրում է թըղթակցութեան և նուիրատվութեան համար դիմել.
L. Boole, 15, Augustus Rd., Hammersmith, W. London.

Վ. Ի. Բ. Կաշնակցութեան ազատ տպարան